

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Kossuth terve a moldvai csángók hazatelepítésére 1842-ben. Ismeretes, hogy Kossuth Lajos igazában csak mint a Pesti Hírlap szerkesztője és évenként át szinte kizárólagos vezércikkírója vonta magára az egész ország figyelmét. Korábbi vállalkozásai, az Országgyűlési, majd utána a Törvényhatósági Tudósítások már csak korlátolt példányszámuknál és kezdetleges előállítási technikájuknál fogva sem voltak alkalmasak rá, hogy szélesebb körökre hassanak. Eredeti rendeltetésüknek megfelelően inkább csak bizonyos társadalmi rétegek, elsősorban az ellenzéki szellemű megyei nemesség igényeinek kielégítését tartották szem előtt. Ezzel szemben a Pesti Hírlap már országos vállalkozás volt a szó legtágabb értelmében, mert olvasóinak rohamosan növekvő tábora (maga Kossuth a szerkesztőség letételekor, 1844. tavaszán 5200-ra becsülte az előfizetők számát!) a nemzet legkülönbözőbb és legellentétebb rétegeiből került ki. A nemesség mellett nagy számmal volt benne képviselve a feltörekvő és akkor már erősen magyarosodó polgári osztály is. Országos jellegéből következően, hogy a lap a helyi és osztályérdekek félretolásával minden téren az egyetemes nemzeti érdekeket igyekezett kifejezésre juttatni, mégpedig a haladó liberalizmus szellemében.

Nem kétséges, hogy a Pesti Hírlap elsősorban szerkesztője képességeinek és ritka írói rátermettségének köszönhette tüneményes sikereit. De viszont fordítva is áll a tétel: a Hírlap volt az a lépcső, melyen Kossuth hírének és dicsőségének későbbi magaslatára felemelkedett.¹ Gazdag tehetsége itt bontakozott ki teljes színpompájában és bővülte el a liberális közvéleményt. A szónoki elem túltengése cikkeiben csak fokozta hatását. Mert igazában nem hírlapi cikkekkel állunk itt szemben, hanem írott beszédekkel, melyek a szónoki hatás minden eszközével igyekeznek megnyerni és lenyűgözni meggyőződésünket. Mögöttük állandóan ott érezzük írójuk színes és lebilincselő egyéniségét, aki egy fiatalkori ismerősének, KÁSZONYI DÁNIELNEK, a Népszava későbbi szerkesztőjének érdekes megfigyelése szerint már egész fiatalon rendelkezett azzal a tulajdonsággal, hogy mindent, amit mondott és állított, cáfolhatatlan igazságnak tudott feltüntetni, és hallgatóit teljesen magával tudta ragadni.² Mondatainak nemes pátozásában valóban olyan megfoghatóan agitatorikus erő lüktet, aminő nálunk írott vagy mondott szóban soha előbb észlelhető nem volt.³

A szónoki igényekhez símult az előadás gazdag áradása és megejtő színpompája. FALK MIKSA szerint Kossuth stílusa dús keleti színpompa, valódi déli tűzzel párosult bűvös kert, tele a legbájosabb virágokkal, melyeknek illata annál jobban elmámorosítja az olvasót, mennél tovább halad benne. „Nincs ott egyetlen pusztá, sívár helyecske sem, minden ágon madár zeng, majd valami vidám csattogó fülemile dala, majd a búsongó csalogány éneke“.⁴ Kevésbé virágos, de talán még közelebb jár az igazsághoz VISZOTA GYULA jellemzése: „Már szerkesztősége kezdetén úgy írt Kossuth, ahogy hírlapban addig Magyarországon senki sem. Nagy írói készséggel, a nyelv kincsének bőségével, fordulatosságával tömören és erőteljesen tudott írni, állandóan

¹ Vass Gy., Kossuth Lajos hírlapi cikkei: Történeti Szemle 1913:415.

²⁻³ Halász I., Egy letűnt nemzedék. Bp., 1911. 222, 231.

⁴ Pethő Sándor, Politikai arcképek. Bp., 1911. 119.

biztosítva a maga számára az olvasó figyelmét, meggyőzván őt a taglalt tárgy igazságáról, magával ragadva azzal, hogy a szívhez szólva lelkesített és izgalomba hozott.”⁵

Nem kevésbé fontos eszköze volt Kossuth hírlapírói hatásának témakörének szokatlanul gazdag változatossága. Mert ő mint szerkesztő és mint vezércikkíró valóban a kor ütőerén tartotta kezét: állandó figyelemmel kísérte a magyar politikai, társadalmi és gazdasági élet minden parányi rezdülését és csalhatatlan érzékkel mindig a legáltalánosabb érdekű vette közlők tollhegyre. Tévedés volna azonban azt hinnünk, hogy eljárásában merő népszerűség-hajkászat vezetete. Hiszen bizonyos, hogy annak is része volt benne, de mellette magasabb szempontok is belejátszottak. Kossuth ugyanis nem egyszerűen kifejezője, hanem sokkal inkább irányítója kívánt lenni kora közvéleményének. Hogy úgy mondjuk, bizonyos pedagógiai felelősséget érzett nemzetével szemben. Ezért iparkodott hangot adni minden olyan törekvésnek, mely megítélése szerint bármily kis mértékben is beletartozott a szenvedélyesen áhított és sürgetett nemzeti megújulásba. A dolgok értékének lemérésekor két csalhatatlan zsinórmértéke volt: a nemzetiség és a liberális, vagy mint akkoriban mondták, a korszerű haladás szempontja. Mindent ezekhez arányított. Ami ezeknek megfelelt, az jó és kívánatos, ami nem felelt meg, rossz és elvetendő volt.

És nem lehet mondanunk, hogy Kossuth kettős zsinórmértékének alkalmazásában könnyedén vette dolgát. Éppenséggel nem tartozott a felületes újságírók közé és a szónoki lendület mellett mindig gondolt fordított mondani-valóinak benső igazságára is. Csak most tűnt ki, hogy a fogság sanyarú éveiben végzett szorgalmas és sokoldalú olvasásával milyen gazdag tőkét gyűjtött magának.⁶ Jórészt ennek köszönhetette, hogy mint újságíró teljes szakavatottsággal tudott hozzászólni a kora közvéleményét izgató kérdések legtöbbszöréhez. Különösen gazdasági ismereteinek szakszerűségével és sokoldalúságával lepte meg olvasóit. Alaposabb beletekintés után természetesen nem nehéz megállapítanunk, hogy a politikai szempont nem egyszer háttérbe szorítja nála a gazdasági érdeket. Például ma már nem kétséges, hogy a vukovár-fiumei vasút sokat hánytorgatott kérdésében nem neki, hanem nagy ellenlábásának, SZÉCHENYI ISTVÁNNAK volt igaza. Tisztán gazdasági szempontból ugyanezt kell mondanunk a védegyellett kapcsolatos kérdéskomplexumról is: egy földművelő államban nem lehet máról-holnapra versenyképes gyár-ipart elővarázsolni.⁷ Abban meg viszont Kossuthnak és követőinek volt igaza, hogy valahol csak kezdeni kellett a dolgot.

A nemzeti érdekek állandó felszínen tartására való igyekvés hozta kapcsolatba Kossuthot a moldvai csángók kérdésével is. Az a mód, ahogyan kapcsolatba jutott a kérdéssel és ahogyan tolla hegyére vette azt, rendkívül jellemző szerkesztői és újságírói eljárására egyaránt.

A dolog előzményeként tudnunk kell, hogy a reformkor nemzedéke már megelőzőleg bizonyosfokú érdeklődést tanúsított a csángókérdés iránt. Ennek jele, hogy a húszas és harmincas években folyóiratainkban, főleg a nagytekintélyű Tudományos Gyűjteményben meglehetősen nagy szám-

⁵ Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal. Bp., 1927. I. köt. LXVI.

⁶ L. Verzeichniss der Zeitungen und Bücher, welche dem Ludwig Kossuth während seiner Gefangenschaft zur Lectur verabfolgt wurden. Viszota, i. m. I, 685–9.

⁷ Pethő, i. m. 121.

mal jelentek meg csángó testvéreink életét és történetét ismertető cikkek. Jellemző, hogy a magyar tudományosság legmagasabb fóruma, az Akadémia is szükségét érezte, hogy bekapcsolódjék a mozgalomba: 1836-ban az akkor már ismert nevű GEGŐ ELEK ferences atya személyében külön szakembert küldött a moldvai kérdés tanulmányozására.⁸ És amikor GEGŐ két évvel később egész kötetben számolt be útján szerzett tapasztalatairól s ebben elsőnek hívta fel nagyobb nyomatékkal a magyar közönség figyelmét a moldvai magyarság helyzetére, a kiadás költségeit ismét a Tudós Társaság vállalta magára.⁹

A csángókérdés tehát, ha szabad ezt a kifejezést használnunk, kezdett divatba jönni. Ebben a szellemi légkörben játszódott le a minden nemzeti ügyért élő-haló DÖBRENTAI GÁBOR találkozása a szintén lelkes magyar PETRÁS INCE minorita atyával, a moldvai Pusztina csángó község lelkészével. DÖBRENTAI 1841. nyarán üdülés céljából ment a csikmgyei Borszékra. Ott jó sorsa már július 20-án összevezérelte PETRÁS atyával, akit „magas, karcsú szálú ifjú embernek látta, gyér szakállal, sárgásbarna színben, komoly tekintettel, de midőn szóla, nyájas részvétívű lón ajaka.”¹⁰ A két lelkes magyar mindjárt első látásra megkedvelte egymást. Harmadnap PETRÁS főnöke, az olasz ARDUINI RÁFAEL PÉTER püspök, a moldvai missziók vizitátora is csatlakozott a társasághoz.

Döbrenteiben azonban felülkerekedett a tudós és a nemzeti agitátor: mindjárt az első beszélgetéskor a moldvai kérdésre fordította a szót, a július 22-i összejöveteleken pedig 38, sebtében összeállított kérdést adott át megválaszolás céljából Ince atyának. A kérdések meglehetősen ötletszerűleg voltak ugyan összeválogatva, de nagyjából mégis felölelték a moldvai magyarság egész akkori életét.

Petrásnak egy hétre volt szüksége a válasz megadására. Írásba foglalt feleleteit, melyeket nagyobb hitelesség kedvéért ARDUINI püspök is megerősített, július 28-án adta át DÖBRENTAINEK. Feleletei általában értelmeseek, részletezők, ha nem is mindenben kimerítőek voltak. Első látásra megtetszik rajtuk, hogy olyan ember tollából eredtek, aki nem hallomásból, hanem közvetlen tapasztalásból ismeri a csángó sorsot. Egészükben ma is nagyértékű történeti adalékok, melyek megbízható keresztmetszetben mutatják be a moldvai magyarságnak százévelőtti helyzetét.¹¹

Döbrentei hazatérése után azonnal hozzálátott a kapott értékes anyag feldolgozásához, melyet különben Petrás atya szeptember 8-án és 1842. február 23-án kelt leveleiben még újabb becses adalékkal, egyebek közt 20 eredeti csángó népdallal szerzett meg. Nagy tanulmányát, melynek velejét a 33 kérdésnek és a rájuk adott válaszoknak szóról-szóra való leközlése tette, az Akadémia kiadásában megjelenő Tudománytár új folyamának egyik kötetében jelentette meg [XII (1842), 7—34, 67—95, 147—163].

Kossuth, úgy látszik, azon melegeben elolvasta a cikket és fantáziája rögtön tüzet fogott tőle. Akkor ugyanis már javában dúlt a nyelvi harc a magyarság és a nemzetiségek közt. A magyar nyelv rohamos térfoglalása az iskolában és a közéletben mély aggodalommal töltötte el a nemzeti kisebbségek vezető férfiai és szenvedélyes ellenállásra tüzelte őket. Késhegyig menő harc indult meg, melyben mind a két fél messze túlmént a lovagias küzdelem határain.

⁸ Mikecs László, Csángók. 348. l.

⁹ A moldvai magyar telepekről. Buda, 1838.

¹⁰ Tudománytár 1842:7.

¹¹ Mikecs, i. m. 349. — Domokos Pál Péter, A moldvai magyarság³ 67. kk.

A Pesti Hírlap szerkesztője személy szerint is nagyon közelről volt érdekelve ebben az ádáz harcban. Hiszen az 1841. szeptemberében tartott evangélikus egyetemes gyűlés éppen az ő indítványára mondotta ki a pozsonyi, löcsei, selmeci és eperjesi ifjúsági körök felosztatását pánszláv irányzatuk miatt. Mikor pedig a túlzó elemek a felosztatás elleni tiltakozásul felségfolyamodvánnyal járultak V. Ferdinánd király elé, ő egyenesen az egyházból való kilépéssel fenyegetőzött. „Hogyha konventünk — írta — a tótok ellenében egyházunk becsületét a magyar nemzet előtt meg nem menti, én és igen sokan átmegyünk református atyánkfiaihoz s megszűnünk tagjai lenni azon egyháznak, mely magát nemzetellenes érdekekkel identifikálja.“¹² De nemcsak a szlovák fronton volt feszült a helyzet, más égtájak felől is készül a magyar már ki is tört harcok villámai cikkéztak.¹³

Ilyen körülmények közt érthető, hogy a nemzeti érdekek felelküdt bajnokai egyre növekvő aggodalommal néztek a jövő elé, és lázasan kutattak a fenyegető veszedelmek elhárítására alkalmas eszközök után. Legtöbben, elsősorban a liberális illúziók rabjai, a kérdés törvényes rendezésétől várták a feszültség megoldását. Akkor még Kossuth is ehhez a felekezethez tartozott. 1842. október 6-án, már DÖBRENTÉI tanulmányának hatása alatt Igénytelen nézetek címen egy terjedelmes cikket közölt lapjában és ebben egyenesen felszólította a legközelebb összeülő országgyűlést, hogy egy határozott akaratnyilvánítással végre-valahára vessen véget az általános bizonytalanságnak. „Ötvenkét éves gyürkőzés, — írja — készülgetés után immár csakugyan legfőbb ideje a nyelvkérdési vitát országgyűlésileg bevégezni: mert minden kabozás, minden kisszerű tapasztgatás csak a crisist hasszabbítaná, csak az ingerültséget növelné. Föl kell tisztán, határozottan állítani, mi az, mit nyelv dolgában joggal parancsolhat a törvényhozás? s annál többet egy hajszálynit sem, de azt egészen parancsolnia kell és mint tökéletesen bevégzett ténnyt kell a nemzet előtt felállítania: mert e szóban „bevégzett tény“ kimondhatatlan erő rejtezik, megszünteti az a még következhető dolgok miatti aggodalmat: véget vet a kebelszorító bizonytalanságnak mellyel a kétes jövőndő, mint az alkonyat árnyóriása, sötétül nyúlik bele az életbe: határt szab az átalakulás crisisének, s az tisztába hozott számadásnak mindazon hatalmat átkölesönzi, mely e nagy szóban: „*elvégeztetett*“ (consumatum est), bennfoglalatik.“¹⁴

Azzal azonban természetesen Kossuth is tisztában volt, hogy a nemzeti nyelv jogainak törvényes körülbástyázása egymagában még nem elegendő a siker biztosítására. Hiszen „közzellem nélkül törvény, alkotmány csak egy henyé gép, mely mozdító erő hiányában vesztegel hatástalanul.“¹⁵ ... a „hazafiság meleg érzete az, mitől a nemzetiség virító jövője függ, nélküle pedig, bármi törvényekkel sáncoljuk körül, nem lesz egyéb, mint egy üvegházi hervatag növény.“¹⁶ Tehát munkás, tettekben megnyilatkozó hazaszeretetre van szükség, mely mozgásba tudja hozni a magyar nemzetiség szent és jogszerű ügyét. De természetesen mások életbevágó érdekeinek és becsületének

¹² Kornis Gyula, A magyar művelődés eszményei. 1777—1848. Bp., 1927. II, 186 kk.

¹³ A nyelvi harcot széles alapon és rengeteg adattal rajzolta meg Kornis, i. m. 83. kk.

¹⁴ Kossuth Lajos hírlapi cikkei. Sajtó alá rendezte Kossuth Ferenc. I. köt. 1841—1842. 413. — A kiadás menthetetlen hibáira rámutatott Vas Gy. i. h. 415. kk.

¹⁵⁻⁶ I. h. 414.

sérelme nélkül. Mert „Isten őrizzen minket, hogy valaha jogtalan eszközöket helyeselnénk, Isten őrizzen, hogy buzdítani akarnók a balirányú enthusiasmust, mely a magyar nemzetiség ellenségeit nyomás, gúny, üldözés, boszantás által akarná meghódítani: — ha vannak közöttünk ily vak, balgatag entusiasták: tudják meg, hogy ügyetlen barátságuk a magyar nemzetiségnek többet árt, mint a legügyesebb ellenség: de midőn ezt határozottan rosszaljuk, más részről őszintén el kell ismernünk, hogy ama kis csapat délkeleten oly energiát fejt ki kárkoztos ügyében, melyhez hasonlót, ha mi magyarok Isten és világ előtt jogszerű ügyünkben e század folytán mutatunk volna, most nem kellene arról tanakodnunk: hogy mit tegyünk?”¹⁷

Es itt tér át Kossuth Döbrentei cikkének hasznosítására. A továbbiak során ugyanis így folytatja gondolatmenetét: „Azon tömérdek módok között, melyekkel a közszellem fuvalmától ihletett hazafiság törvényhozásunkat a magyar nyelv terjesztése ügyében elősegíthetné, csak egyet akarunk még különösen megemlíteni, s ez az ügyesen vitt népesítés. Senki ne vélje, hogy midőn népesítésről van szó, a birtokosokat valami áldozatra akarnók buzdítani, távolról sem: önhasznukra akarnók figyelmeztetni... A nagy puszták nagy birtokosai ügyesen intézett népesítés által magoknak tetemes hasznot, a nemzetiségek ügyének pedig felszámíthatatlan nyereséget eszközölhetnének. Sértlenők olvasóink értelmességét, ha e szót „ügyesen vitt népesítés“ magyarázgatnók. A dolog magában igen világos. Hanem e szónál legyen szabad egy igénytelen figyelmeztetés. P. Gegő ELEK moldvai utazásából s Döbrentei Gábornak Petrás Ince pusztinai (Moldvában) magyar pappali értekezéséből [I. Tudománytár, 1842. júl., aug.] tudjuk, hogy Moldvában még most is 50 ezernél több magyar lakik, sőt P. Gegő tudósítása szerint Bukovinában (Galicia egyik kerületében) is van mintegy 7—8 ezer magyar, s hogy ezen gyarmatok székely szökevények által még most is szaporodnak. Minő tetemes nyomatékot adna ennyi magyar csak két-három nemzedék korán is a magyar érdekeknek, ha egy-két vezér-ajkú megyének végtelen pusztáira szállíthatnának! Legyen szabad kérdeznünk: vajjon nem elég fontos körülmény-e ez, hogy figyelmet érdemeljen a magyar törvényhozástól, mely a puszták népesítésére már 1723-ban is kiterjesztő (bár sikertelenül) gondoskodását? S nem volna-e érdemes, hogy a jövő országgyűlés a kamarái pusztáknak státusgazdasági tekintetből is annyira kívánatos népesítését szemügyre véve, ezen külföldi magyarok áttelepítésének eszközzése iránt urunk királyunk előtt óhajtatását ünnepélyesen kifejezze. Nekünk a dolog fontosnak látszik magában is, de kivált azon egybeolvadás tekintetéből, mely 50—60 ezer magyarnak jól számított, ügyes elhelyezéséből két-három megye vegyes ajkú lakosainál természetesen elkövetkeznek.”¹⁸

Eddig terjed a cikk bennünket érdeklő része. Mint látjuk, Kossuth nem kisebb gondolatot pendített meg benne, mint az egész moldvai és bukovinai magyarság, számítása szerint mintegy 57—58 ezer ember hazatelepítését, és pedig lehetőleg a vegyeslakosságú vármegyék gyérnépességű kincstári pusztáira. Csak sajnálnunk lehet, hogy a kivitel közelebbi részleteinek ismertetésével Kossuth adós maradt. Valószínű azonban, hogy maga sem bízott ötletének kivihetőségében annyira, hogy érdemesnek tartotta volna elejétől végéig átgondolni a hazatelepítés minden mozzanatát. De az is lehetséges, hogy a cenzura-viszonyok miatt nem tartotta lehetőnek a kérdés részletekbe menő szellőztetését.

¹⁷ I. h. 415. — Ez a célzás Gáj Lajosnak illir mozgolódására vonatkozik.

¹⁸ I. h. 415. kk.

Kossuth szava, sajnos, a pusztában kiáltónak szava maradt. Ómaga, legalább nincs rá adatunk, nem tért többé vissza ehhez a gondolathoz, a közvélemény pedig közömbösen és megértés nélkül haladt el mellette. De a viszonyok egyébként sem voltak alkalmasak a kérdés feszegetésére. Kévéssel a cikk megjelenése után megtörtént a nagy esemény: november 27-én elhangzott SZÉCHENYI híres akadémiai beszéde, mely hosszú hónapokra a nemzetiségi kérdés kezelésének mikéntjét állította a publicisztikai és hírlapi küzdelmek ütközőpontjába. Mellette jóidőre minden más kérdés elveszítette időszerezését. Majd alig hogy ez elcsendesedett, az országgyűlési mozgalmak és a védegyelet körül felviharzó harcok foglalták le a nemzet figyelmét.

Mindenesetre sajnálunk lehet, hogy Kossuth a hazatelepítés gondolatát nem karolta fel és nem tartotta napirenden olyan szívóssággal mint például a vukovár-fiumei vasút vagy a szabad királyi városok ügyét. Akkor talán még nagyobb megrázkódtatás nélkül lehetett volna valamit tenni az ügyben és orvosolni lehetett volna egy fájó sebet, mely az azóta eltelt száz esztendő alatt állandóan rontotta a magyar-román viszonyt.

BALANYI GYÖRGY

A csép régi magyar elnevezése. A magyar népterület keleti, északi és nyugati dombos-hegyes vidékein helyenként még napjainkban is cséppel csépelik el a gabonát. Méginkább így volt ez a múltban. A csép másfél-két méter hosszú nyélből s a szíjjal, bőrszalaggal, zsineggel (*csépfaj, csépkápa, csépködöke*) hozzáerősített 70–80 cm hosszúságú hadaróból áll. GYÖRFFY ISTVÁN Magy. Népr.² II, 183. szerint a cséplés az északeurópai rozstermelő területek munkamódja, s hozzáuk szláv népek közvetítették. A magyarság eredetileg állatokkal nyomtatta el gabonáját. A *csép* szó is valamely szláv nyelvből került a magyar nyelvbe [BÁRCZI, SzófSz.]. Úgy látszik azonban, hogy a csépnek van régi, az eszköz alakját szemléltető magyar neve is, amint erre néhány, egymástól távoli területről származó adatból következtethetünk. Egy kalotaszegi meséből megtudjuk, hogy ott a csépet *másfélfa*nak nevezték. A mese szerint ugyanis a szolgáltni induló szegény legény beáll a paphoz munkába. „Ippen csíplis ideje vóit, — mondja a mesemondó — de régi időbe nem vóitak azok a motorok, gépéik, hanem csak *másfél* fával vörték el, amit ma csípnék nevezünk“ [KOVÁCS ÁGNES, Kalotaszegi mesék I, 202]. Az első pillanatra gondolhatnók, hogy az eszköz alakját körülíró helyi elnevezésről van szó. Azonban a boldvavölgyi Szendrőládon szintén *másfélfa* a csép neve [Népr. Ért. XXIX, 60] s a csépnek ezt a nevét jegyeztem le 1945 nyarán a szolnokdobokai Széken is. Gondos adatgyűjtéssel bizonyára a magyar népterület más részén is megtalálható lenne ennek a mezőgazdasági eszközünknek *másfélfa* elnevezése.

A felmentő méhrajról szóló erdélyi mondák. SZENDREY ZSIGMOND történeti népmondáink közé sorolja azokat az eseteket, mikor „az ostromlottak végső kétségbeesésükben méhkasokat dobálnak az ellenségre s az össze-vissza csípett támadók fejvesztve menekülnek“ [SZENDREY Zs., Magyar népmondatípusok és tipikus motívumok: Ethn. XXXIII (1922), 52]. Ilyen mondákat, illetőleg monda-motívumokat eddig csak Erdély területéről ismerünk.

Az aranyosszéki Kövend lakosai a tatár elől templom-kastélyukba vonulva védekeztek; „... a tatárok már az eltorlaszolt kapuk bevágásához kezdtek, midőn egy Bardoczné nevű menyecske a papnak a templomkörében levő méhkasából egyet felragadva, az ostromlók fejére zudítá, ezt mások is követték, s a kitódult méhek serge által össze-csípdesett s megriasztott tatárok elmenekültek“ [ORBÁN BALÁZS, A Székelyföld leírása. Pest, 1871. V, 167–8].